

**РЕМОНТ ИДЕОЛОГИЈЕ НЕОЛИБЕРАЛНОГ
КАПИТАЛИЗМА
ВРАТИТЕ НАМ КЕЈНЗА**

**OVERHAUL OF NEOLIBERAL CAPITALISM IDEOLOGY
GIVE US BACK KEJNZAS***

Анђелко С. Лојпур
Милан Лакићевић*****

“Власници капитала и бизниса ће код радника подстицати и стимулисати потребу да купују њихову скупу робу, станове, куће и технологију, обавезујући их при томе да улазе у скупе хипотекарне кредите до нивоа неиздрживости. И на крају, ти неплаћени дугови ће изазвати банкрот банака које ће морати да буду национализоване, па ће држава онда кренути путем који води у комунизам”.
К.Маркс, “Капитал”

* John Maynard Keynes, 1883 – 1946:

** Др Анђелко С. Лојпур, ванредни професор, Економски факултет Подгорица

*** Мр Милан Лакићевић, асистент, Економски факултет Подгорица

Резиме

Проблем финансијске кризе у оквиру овог рада је прво сагледан из позиције теоријских контраверзи. Тиме смо већ у уводном дијелу рада исказали властити став да криза није случајна, боље рећи да има упориште у ставовима једног броја признатих економских теоретичара који су послужили као основа на којој су успостављене концептуалне основе капитализма, а потом и његовог неолибералног концепта. Овим смо уједно хтјели да укажемо на комплексност проблема са којим је дана суочен бизнис у глобалним размјерама, те да оправдавамо потребу радикалног заокрета у тражењу нове парадигме функционисања било појединих националних економија или свијета бизниса у цјелини. На крају, указали смо на потенцијалну опасност да ће финансијска криза која се полако шири ка реалном сектору економије, посебан проблем представљати за мале економије, при чему у конкретном случају мислимо на земље које су у фази преговора о могућностима уласка у ЕУ.

Кључне ријечи: финансијска криза, теоријске контроверзе, неолиберални капитализам; приступ ЕУ.

Summary

The problem of financial crisis is in this paper first considered from the position of theoretical controversies. Thus already in the introductory part of the paper we expressed our personal view that the crisis is not accidental, or better to say that it rests on the views of a number of recognized theoreticians of economy, which served as a base on which the conceptual foundations of capitalism, and then also of its neoliberal concept were established. We also wanted to point to the complexity of the problem that business on the global scale faces today, and to justify the need for a radical turn in search for a new paradigm of functioning, whether of individual national economies or the world of business on the whole. In the end, we pointed to the potential danger that the financial crisis, which is gradually spreading towards the real sector of economy, will represent a special problem for small economies, where we in particular have in mind the countries in the negotiation phase of a possible accession to EU.

Key Words: financial crisis; theoretical controversies; neoliberal capitalism; accession to EU.

Уводне напомене

Не знам да ли је Ален Гринспен¹ “прочитао” Маркса, али је вјероватно схватио да постоји мана у његовом поимању тржишта тек када је упропастио глобалну економију. Ипак, очито да је он остао вјеран постулату који гласи “да може да дође до грешака на тржишту, али се тржишта исправљају сама по себи и привреда опет дође на своје”. Нема дилеме: свијет се данас суочио са највећом глобалном кризом у посљедњих четврт вијека, а можда и од периода Велике депресије, те да она с правом носи ознаку “*Made in SAD*”.

Глобализација финансија омогућила је Америци да инфицира остатак свијета својим несолидним хипотекарним кредитима. Мада, неки су на то на вријеме упозоравали, али све је остало незапажено у јавности. Тако је, нпр. још у љето 2005. године, амерички економиста П.Кругмен писао “да ових дана Американци зарађују тако што једни другима продају куће и плаћају их новцем позајмљеним од Кине”². Потпредсједник кинеске владе је недавно на кинеско-америчком самиту, још у предвечерје кризе изјавио: “*Учитељи сада имају неке проблеме*”.

У прилог појашњењу шта се стварно десило са свјетском економијом, већ у уводу истичемо став проф. Д. Ђуричина, према коме је читав свијет, више или мање, под доминацијом културног модела САД који карактерише транзиција индустријске у брокерску привреду. Тиме изгледа да смо одвећ касно примјетили да је дух К. Понција³ опет међу нама, тако да има мјеста питању: да ли цијела свјетска економија функционише као велика “Понцијева” превара. Узгред, ово је прилика да се присјетимо Д. Милановић и Ј. Васиљевића, или, још свјежијег случаја Б. Мејдофа, кога је управо финансијска криза омела да и даље ужива у плодовима своје, десетине милијарди долара вриједне преваре.

Питања која се данас објективно намећу, више - мање, пред све креаторе економске политике и владе, подједнако како водећих економских сила, тако и сиромашних земаља је, да ли ће неслућени вртлог на Волстриту значити и дефинитивни слом идеологије о свемоћи идеологије “невидљиве руке”, која на тржишту уређује све за добробит

¹ Предсједавајући Америчких федералних резерви у периоду 1987-2006. За разлику од њега, Пол Вокер за вријеме Р.Регана је вјеровао у ограничења тржишта, успио је да инфлацију са 11% обори на 4, сматрао је да финансијска тржишта треба да буду регулисана, али је био смијењен и на његово мјесто је дошао управо А.Гринспен.

² Чувена је недавна изјава Џ. Буша када да је проблем једноставан: “*Изграђено је превише кућа*”.

³ К. Понци је 1929. године успио да заради милионе играјући се људском лаковјерношћу, тако што је улагачима у своју компанију нудио зараду од 50% за само 45 дана. При том, да би исплатио почетне улоге, користио је новац каснијих улагача.

свих. Да ли ће тај, сада већ евидентан пораз значити крај политике економског неолиберализма, тј. онога што се зачело “реганомиком”, а своју копију продужило у ери “тачеризма”⁴? Да ли је споменути идеолошки образац био погрешан, или, ако није, зашто су свјетски, тј. “финансијски полицајци”, оличени у ММФ-у и Свјетској банци били доста пасивни, или се то може објаснити њиховом немоћи као посљедицом стања у коме је финансијска глобализација надрасла институције које је требало да је регулишу.

Даље, да будемо још прагматичнији, шта ће све ово значити на “домаћем терену”, тј. када су у питању земље које пролазе кроз процес транзиције, а које су истовремено од почетка тог процеса изложене притиску радикалног концепта оличеног у форми тзв. Вашингтонског консензуса, за земље које су се затекле на путу придруживања ЕУ и сл.? Да ли то, на концу, може да значи да је крах тржишта истовремени крах неолиберализма, и шта би то значило у земљама које су на пола пута да усвоје вриједности грађанског друштва и демократије, што се, како се дуго вјеровало, може обезбиједити вишим нивоом тржишне просвјештености, тј. једино либерализмом и слободним тржиштем.

1. Колико су теоријске контроверзе узроковале “климакс капитализма”

Неспоран је утисак да је још од “Марксовог времена” нестабилност једина константа капитализма. При том, Маркс нам је већ поручио да “*све што је чврсто претвара се у дим*”⁵. У домаћим оквирима Маркса смо превели на сљедећи начин: “*Ничија није до зоре горила*”. Напомињемо, да је у фокусу наше пажње криза која пријети општим хаосом и деструкцијом у глобалним размјерама и дуго преовлађујућа идеологија наметнута од поборника неолибералног капитализма.

Када је ријеч о промјена новијег датума у свјетској економији, које смо најмање очекивали и још мање прижељкивали, брине што се њихова драматичност убрзава скоро геометријском прогресијом. Уједно, оне се описују терминима као што су “гиљотина над америчком економијом”, што је важило на почетку, па до тога да се ради о тзв. “финансијском цунамију”, “савршеној олуји” и сл., која дрма свјетску економију у цјелни. Т.Фридман⁶ је ове јесени записао “Јер и пад је лет док се не падне”, при чему је циљао на финансијски систем САД, с тим да је, по

⁴ Није на одмет напоменути да су Р. Реган и М. Тачер, између осталих, имали и један број истих савјетника: Milton Friedman, Karl Bruner, Alan Walters и др.

⁵ K.Marks, F.Engels, The comunist manifesto, Oxford University Press, 1998, стр. 6.

⁶ Колумниста “New York Times”.

нама, тај пад близу да буде окончан, али се његови крајњи, свакако разарајући домети по свјетску економију још не могу у коначном ни наслутити.

Водећи рачуна о наслову овог дијела рада редом ћемо навести неколико ставова познатих економских мислителя, филантропа и бизнисмена, који су било својим истраживањима или свакодневним чињењима значајно опредијелили развојне обрасце савремене економије:

1. “Превирања на тржиштима, брзе игре инвеститора, изненадни успони, падови и премештања фабрика, масовне миграције радника у потрази за бољим пословима или за ма каквим послом, дакле, призори у којима је оличена енергија капитализма превладавали су у деветнаестом и почетком двадесетог вијека, што је Ј.Шумпетер овјековјечио чувеном синтагмом “креативна деструкција.” (Р.Сенет, стр.19).
2. “Револуције у политичком свету које су изазвали Реган и Тачер биле су праћене и подржаване променљивим интелектуалним токовима који су пореметили жељену равнотежу између држава и тржишта у корист другог. Економско планирање изгубило је наклоност и у развијеном и у мање развијеном свету и било је замењено снажним наглашавањем слободног тржишта и глобалне економске интеграције. Наоко чудесан раст извозно оријентисаних источноазијских земаља као што су Ј. Кореја, Тајван и Хонг Конг појачао је овај интелектуални тренд” (Ф. Фукујама, 2007). Проблем, како истиче Фукујама, с повратком на економску ортодоксију није био у томе што су темељне идеје биле погрешне; у Чилеу је либерализација тржишта дјеловала сасвим добро, проблем је пре, то што без снажних институција и политичке воље политика није могла бити на прави начин прихваћена и остварена. Тако, нпр. свеукупни концептуални и политички неуспјех западних развојних стратегија најочигледнији је у Африци, гдје се упркос значајној тридесетогодишњој спољашњој донаторској и савјетодавној помоћи, приход по глави становника наставио да смањује. (Видјети шире: Фукујама, стр. 99).
3. “Невидљива рука” А. Смита ослобађа појединца од моралних и социјалних појединачних и општих обзира, увјеравајући нас да управо тако доприносимо благостању заједнице као цјелине. Предмет економског истраживања се своди на понашање појединца као *homo economicus*, стожер система економских вриједности постаје “општа равнотежа”, за коју се сматра да карактерише цијелу привреду, док се за савршену конкуренцију каже да дефинише најбољи могући, а не само стварни свијет. Овакав модел

функционисања тржишта⁷, не само да је крајње поједностављен, постао је главна идеолошка водилја економских политика у форми неолибералног приступа (вид. шире, К. Хоцић, стр. 80-81). Како даље истиче споменути аутор, утемељена на опусу А. Смита, Фридмана и др., ова се данас *mainstream економска парадигма* заокружује на концепту по коме тржишној приватној привреди није инхерентна нестабилност, као што су тврдили марксисти и кејнзијанци, већ је нестабилност искључиво везана за инхерентно лоше државно управљање привредом, а крајња идејна консеквенца гласи: приватна својина и “free market” су извори економског раста.

4. “Током тридесетих година велики дио ресурса капитализма није уопште кориштен. Кејнзова дијагноза је гласила да се ради о дефекту усађеном у самом механизму, чиме је створен изузетак удобном правилу да сваки појединац, тежећи побољшању сопственог положаја, чини добро и заједници. Цела врло сложена структура метафизичког оправдања профита отишла је у ваздух оног момента када је он указао да капитал доноси принос не зато што је продуктиван, већ зато што је оскудан.” (Ц. Робинсон, 1981).
5. Процес приватизације у источноевропским земљама ослањао се у значајној мјери на неолибералну визију економског раста, стабилности и демократије, што је подразумевјавало прихватање општенаметеног обрасца отворене економије, до које се долази брзом приватизацијом. Овдје је најчешће политчка олигархија у бившим социјалистичким земљама аминувала оно што су заговорници економског либерализма⁸ тражили, тако да смо у свјетску финансијску кризу упали без “наше” кривице.
6. “... социјалистичка привреда је поносна што може да прикаже већу стопу акумулације него што је икада била у било којој капиталистичкој привреди. Као што се може уочити из данашње ситуације у југоисточној Азији и карипском подручју, беда коју доноси експлоатација од стране капиталиста није ништа у поређењу са бедом кад те експлоатације уопште нема” (Ц. Робинсон, 21).
7. “Уколико социјализам означава политички и економски систем у коме влада контролише велики дио привреде и богатство зарад социјалне једнакости, онда мислим да је сигурно рећи да је вјероватноћа да се он у наредној генерацији поново врати блиска нули”, записао је Фукујама⁹.

⁷ Н. Мinsky га назива “моделом сеоског вашара”.

⁸ Међу заговорницима економског неолиберализма нарочито су се истицали: Гајдар и А. Чубаис у Русији, В. Клаус у Чешкој, Валсеговицз у Пољској, Ц. Сакс и други.

⁹ Ф. Фукујама у магазину “Time”, 2000.

8. Он (Џ. Сорош, оп.а.) истовремено представља најнемилосрднију експлоатацију у берзанским спекулацијама, али и хуманитарне напоре против катастрофалних посљедица “laissez faire” капитализма, то је оно што га чини тако етички неприхватљивим. Такође, Сорош који даје милионе на пројекте који треба да потпомогну развој толеранције, можда је уништио животе сопственим берзанским спекулацијама и створио услове за настанак нетолеранције. (С. Жижек, стр. 85).
9. Загрижени бизнисмен, Б. Гејтс, који купује властиту конкуренцију у жељи да оствари монопол, користећи све трикове ..., истовремено је и највећи филантроп у историји, који изјављује: “Каква је вајда од рачунара ако људи немају шта да једу и ако умиру од дизентерије?”
10. “Капитализам је рођен без срца, а за ту болест нема лијека”, истиче нобеловац А. П. Ескивел. При томе, како наглашава исти аутор, “већина људи живи у сиромаштву, а танка мањина у великом богатству и зато се мора пронаћи други пут за рјешавање кризе. У Латинској Америци државе нису сиромашне – оне су намјерно осиромашене, као што је и читав афрички континент осиромашен.¹⁰”
11. Џ. Гилдберг¹¹ заступа (јеретичку) тезу да је амерички либерализам једна тоталитарна политичка религија која има сва обиљежја фашизма, али у много умјеренијој и перфиднијој форми. По њему, и сам њу *дил* је потекао из фашистичког погледа на свијет.
12. Џ.М.Кејнз је још 1933. године записао: “Дошли смо до критичне тачке. Јасно видимо ћорсокак у који ће нас одвести пут на коме смо. Ако владе нису реаговале, треба да очекујемо слом постојећих модела уговора и система кредитирања, као и дискредитацију традиционалних приступа вођењу финансија и владе. Крајњи резултат не можемо да предвидимо”.

Да ли се овдје ради о прошлости у којој смо иживјели најлуђе снове или се исписују нове странице историје?

Разапети унутар праве џунгле бројних теоријских, међусобно контроверзних ставова, посебно ако би прихватили да “нема ништа практичније од добре теорије”, тешко да би нашли пут, или би поновили грешке које чини Алиса у “земљи чуда”! Ипак, ако се чак много и не удубимо у суморну економску стварност, најновија дешавања су показала

¹⁰ Вид. шире, “О капитализму без срца и демократија са исламом”, Политика, 11. децембар, 2008.

¹¹ Џ. Гилдберг, колумниста “Лос Анђелес Тајмса”; у књизи “Либерални фашизам”, иначе једној од најчитанијих у 2008.

да је финансијски капитализам већ пет вјекова основа самог капитализма, а што се власника и аниматора тог система тиче, они су искључиво одговорни за профите, а њихова рационалност је самјерљива са зарадом, с правом истиче А. Бадју. Видимо од давнина једноставне и познате ствари: капитализам није ништа друго него до бандитизам, ирационалан у суштини и пустошилац своје будућности, а обрушавање берзи, закључује овај филозоф, јесте обрушавање месождерског капитализма¹².

Овим се, на неки начин, намеће закључак да је епицентар кризе у САД, која је несумњиво у протеклом вијеку била чвориште глобалног капитала и оличење моћи и домета капитализма. Отуда су данас јако гласни и бројни заговорници тезе да, неолиберална економија у чијој се основи налази став да држава нема шта да тражи у економији, одлази на ремонт, а са њом, вјероватно, и идеолошка премоћ капитализма оличена у САД-у¹³. Нама мање упућенима остаје да се запитамо, може ли се масивно и прекомјерно уплитање државе у финансијски систем, а преко њега и целокупне тржишне токове сматрати, ако не типом социјализма какав је заговарао Маркс, онда бар неком врстом “новог социјализма”?

Дакле, нема дилеме да нас изнова походе авети велике депресије 30-тих година прошлог вијека, и логично је да ће постави питање због чега се то баш данас догађа. Стандардни одговор дуго је био, да у почетку неке, а касније већина земаља, плаћају цех непоштовања диктата тржишта. Шта је погрешно у овом закључку? Много тога, али у сваком случају овај одговор значи да политичари неће чекати скрштених руку, а нама остаје да се молимо да план који представља фаталну мјешавину посебних, личних интереса, погрешних и погрешно примијењених економских теорија и десне идеологије, неће да проузрокује нове и велике штете. Оптимистима остаје да повјерујемо Т. Фридману, да ће на крају свега “то бити свијет у коме Америка неће моћи да се почеше по уху, да и не помињемо да неће смјети да се окрене у кревету, а да добро не размисли како ће то утицати на друге земље и привреду”.

2. Неолиберализам као Берлински зид комунизма

Ствари су са овим, што је предмет разматрања у овом раду, толико искомпликовале, да нам једино преостаје да се држимо ауторитета и “утабаних стаза” уколико је уопште могуће прихватити неке од ставова који су се издиференцирали у међувремену, а тичу се директно појашњења узрока “савремене кризе”. Тако, на примјер, у недавним

¹² Вид. шире, А. Бадју, “Шта је излаз из велике кризе”.

¹³ Око 3,6 милиона Американаца остало је без својих кућа и станова откако је избила криза “сабпрајм” кредита, оних који у нормалним условима не би требало да буду одобрени.

изјавама чувена антиглобалисткиња Н. Клајн и економиста Ј. Стиглиц¹⁴ тврде да садашња економска криза за неолиберализам представља исто оно што и рушење Берлинског зида за комунизам. Суштину неолиберализма Стиглиц је објаснио на сљедећи начин: “То није било слободно тржиште, него корпоративна социјална помоћ која је брањена језиком економије слободног тржишта”. “Дакле, крах берзе, крах банкарског система, крах трговине некретнинама, није резултат дјеловања слободног тржишта и од њега дистанциране државе. Напротив, америчка држава је радила супротно, својом интервенцијом на тржишту је штитила одређене интересне групе, као што је одређивала неравноправна правила пословања на међународном тржишту, драстично смањивала порезе за велике корпорације, али не и за грађане и сл., што је све, узето скупа, у супротности са основним постулатима либералне економије. (Видјети шире, З. Паковић, 2).

Међутим, то се што се Маркс изнова “чита”, те што он још у прошлом вијеку предвидио урушавање капитализма, не значи напуштање, посебно не напречац неких научених лекција из економске историје као што је та да најновији крах тржишта није крах ни капитала ни либерализма. По нама, избор је доста скучен, а поука би након свега, посебно када су у питању земље у транзицији, могла да гласи да без либерализма, дакле слободног тржишта и слободе избора, нема демократије. Либерални мислилац W. Kymlicka¹⁵ истиче да језик либерализма – индивидуална права, слобода, једнакост прилика – постаје доминантан језик јавног дискурса већине демократија”, док капитала има и без слободног тржишта и без поштовања људских права, за што је најбољи примјер Кина. (Видјети шире, З. Паковић, 2).

У функцији тражења могућег излаза из кризе, пођимо од нога што је Стиглиц, већ на почетку кризе у САД казао “ово нам није прва криза у финансијском систему, нити је ово први пут да они који верују у слободно и нерегулисано тржиште трче у владу тражећи помоћ”, при чему је сугерисао сљедећа рјешења¹⁶ (Видјети шире, Џ. Стиглиц):

- Прво морамо кориговати стимулације за руководиоце тако што ћемо смањити простор за сукоб интереса и побољшати

¹⁴ Џозеф Стиглиц, професор на Универзитету Колумбија, добио је Нобелову награду 2001. године за рад на пољу економије информација и био је члан комисије за климатске промене, која је колективно добила Нобелову награду 2008.

¹⁵ Понудио је “*мултикултуралан либералан модел*”- модел »мултикултуралног грађанства«, прије неколико година (у истоименој књизи). Према Кимлики, класичан либералан модел никад, у ствари, није успио да достигне идеал апсолутне једнакости грађана, без обзира на све гаранције које су за то обезбеђивале дати правни пореци.

¹⁶ CNN, 17. септембар 2008.; преузето са Интернета.

информисаност акционара по питању пада вриједности акција, што је резултат права на куповину акција.

- Требало би да смањимо стимулације за преузимање превеликих ризика и краткотрајни фокус који већ дуго преовлађује тако што ћемо, на пример, захтијевати да се бонус исплаћује на основу добити за пет година, а не за годину дана.
- Потребно је да створимо комисију за безбједност финансијских производа како бисмо учинили да производи које банке или пензиони фондови купују или продају буду безбједни за “људску употребу”. Људи би требало да имају велику слободу да раде шта год пожелеле, али то не значи да треба да се коцкају туђим новцем. Неки се брину да би то могло угушити иновације. Ово би ипак било добро имајући у виду какве смо иновације имали - покушаје да се заобиђу рачуноводство и прописи.
- Потребно је основати комисију за финансијску стабилност која би имала увид у цјелокупни финансијски систем, узимајући у обзир односе између његових различитих дјелова и спријечила прекомјерно системско презадуживање какво смо управо осјетили на својој кожи.
- Потребно је увести и друге прописе како би се створила безбједност и стабилност финансијског система, рецимо путем ограничења за позајмљивање. Историјски гледано, рапидна експанзија кредита је одговорна за већину криза, а ова криза није изузетак.
- Потребни су бољи закони о заштити потрошача, укључујући и оне који спречавају зеленашење.
- Потребни су нам бољи закони о конкуренцији. Финансијске институције пљачкају клијенте путем кредитних картица, за шта је дјелимичан разлог одсуство конкуренције. Још је, међутим, важније да не дођемо у ситуацију где је нека фирма “превелика да би пропала”. Уколико је толико велика, требало би је разбити на више мањих.

На крају, свјету су, како закључује споменути нобеловац, потребна “три симетрична круга”, а не асиметрична униполарна политичко-монетарна политика Америке:

1. фундаментална реформа система свјетских трговинских монетарних резерви (реформа ММФ и Свјетске банке);
2. нови, праведнији глобални трговински уговор (редефинисање “Вашингтонског консензуса”);

3. веће право земаља у развоју при одлучивању у међународним финансијским институцијама (ослобађање од протекционизма и реформа СТО).

Пол Кругман¹⁷, тврди да ће америчка економија већ у јануару ове године ући у гадну рецесију, и предлаже да се Конгрес бори на начин што ће понудити свеобухватан план фискалних стимуланса, усредсређен на потрошњу, а не на смањење пореза. Циљ је да се пружи неопходна помоћ појединцима, а истовремено помогне у санирању ослабљене инфраструктуре, те да се у исти мах подрже потражња и запошљавање, дакле, идеје које свакако заслужују да и у домаћим оквирима буду пажљиво размотрене.

3. Како ће се глобална економска криза одразити на мале економије у којим сегментима ће се највише осјетити њен утицај?

Када су мале и мање развијене земље у питању, овдје се, опет, бојати оне познате изреке да *“када се велики закашљу, мали добијају грозницу”*. О дометима грознице вриједи навести податке који указују да је глобални свјетски индекс акција МСЦИ у 2008. години пао за 43,8 одсто, што чини укупну суму од 14.000 милијарди долара. У најкраћем, то значи, да је прошле године са свјетских берзи “испарила” вриједност цјелокупног годишњег производа САД. Најгоре су прошли власници акција на Исланду гдје је пад берзанског индекса износио 96,1%, затим Украјини – 80,59%; Бугарској – 76,74%; Србији – 75,32%; Кипру – 73,64%, Румунији – 69,78%; Русији¹⁸ – 66,74%; Словенији – 62,50% и сл.

Уједно, подаци говоре да америчка домаћинства данас дугују онолико колико америчка привреда може да произведе за годину дана. У 2007. години задуженост финансијског сектора износила је 116 одсто БДП, у поређењу са само 21 одсто у 1980. години, а највећи дио ове задужености искориштен је за улагања у некретнине. Стимулишући тражњу потрошача, Американци су изградили државу која има невјероватно висок стандард, у којој су одрасле генерације које на знају шта је сиромаштво. Надаље, спољни дуг Америке премашио је обим њеног националног буџета, тако да се може очекивати да ће даља неконтролисана емисија долара довести до краха цјелокупног свјетског

¹⁷ Професор на Принстону, ове године добитник Нобелове награде за рад о моделима међународне трговине. (Видјети шире: Крај “економије мрвица са богаташких столова”.)

¹⁸ Тако, на примјер, Гаспром је претпрошле године према тржишној вриједности био трећа компанија на свијету, прошле (2008) већи дио године међу првих десет, сада је на 47 мјесту највећих свјетских компанија.

монетарног система. Дакле, не може се вјечно живјети на дугу. Банкари су при томе своје жртве преварили двоструко, прво, проневерили су њихов новац, и друго, слиједи им повећање пореза. Чудно је да су неолиберални финансијски лобији, иако деценијама водећи рат против мијешања државе у финансије и економију, чим је тржиште новца крахирало, бестидно похитали у Конгрес да траже помоћ државе.

Све оно што се дешавало у финансијској сфери, а што је резултирало правим колапсом Волстрита и других свјетских финансијских центара моћи и сл., пажљиви аналитичари су препознали као “цунами”, идући чак у својим процјенама толико далеко да су казали да то практично значи пораз фундаментализма или тзв. “невидљиве руке” тржишта. Тако, и поред опсежних и јаких интервенција, државе, сада се дефинитивно прешло у фазу тзв. контролисаног фијаска, с тим што је утисак да упркос интервенцијама, проблеми у развијеним земљама и даље расту умјесто да се смањују¹⁹. Звуче забрињавајуће прогнозе Института за свјетску привреду из Кила да њемачку привреду наредне године очекује драстичан пад бруто друштвеног производа од 2,7 процената, што је три пута више него у до сада најгорој западноњемачкој години, 1975, када је криза дошла као посљедица великог нафтног шока. Након свега што се дешавало у Мађарској²⁰, о тој земљи се данас говори као о јединој “колонији” ММФ у ЕУ. У том смислу су нпр. поучна искуства Мађарске, али у негативном смислу јер су њихове банке имале 34 одсто више позајмљених него добијених средстава. Тако, нпр. мађарска привреда је у правом смислу тог појма “висила о танкој” нити и за сада је опстала захваљујући финансијској инфузији са стране. С друге стране, показало се на примјеру Чешке, Словачке и Пољске, да њихове банке за сада готово нису осјетиле посљедице финансијске кризе, јер су позајмљивале мање, и то чешке око 72%, словачке око 68% пољске око 83% од онога што су

¹⁹ Исланд, чија је влада у протекла два мјесеца тражила кредите у вриједности од 4 милијарде долара је преживљавао праву финансијско-економску драму, што говори у прилог спознаји да банкрот држава није само “научни” појам. Године 2000, Исланд је почео да ослобађа своје банке државног власништва. Три банке које су чиниле практично читав банкарски систем брзо су расле захваљујући лаким кредитима, па је њихова имовина десетоструко увећана за само пет година. При томе, исландске банке нису улагале у америчке хипотекарне кредите, али су свакако дале снажан допринос кредитној помоћи у Европи, привлачећи штедише каматама од 5,45% на штедне улоге. Влада страхује да има оних који губе здрав разум, тако да је у Рејкавику основала психијатријски центар за хитна здравствена стања како би помогла грађанима очајним због економског стања у које су запали.

²⁰ Једина земља у ЕУ која је била принуђена да узме зајам од ММФ – 12, 5 милијарди долара, док је 6,5 милијарди позајмила од Фондова ЕУ и једну милијарду од Свјетске банке.

имале на рачунима улагача, с тим што се у овим земљама морала доказивати и способност отплаћивања кредита.

Имајући у виду све претходно речено, одговори на питање постављено у наслову не могу се са потребном дозом озбиљности давати за једну малу економију, а да истовремено не погледамо шта се већ десило, или се предвиђа да ће се десити на плану глобалних економских трендова. Тако се ових дана могла чути оцјена ОЕЦД-а да ће у наредној години између 20 и 25 милиона људи широм свијета остати без посла због последица највеће глобалне кризе у посљедњих осам деценија. Исто тако, Предсједник ММФ-а Д. Кан је дословце казао да “свијету пријете рушилачки немири уколико владе под хитно не подстакну оживљавање привреде”. Или пак, може се чути да свијету пријети прави трговински рат, тако да не чуди што је генерални директор СТО отказао завршни министарски састанак у Женеви, везано за потписивање глобалног трговинског пакта, са оцјеном да у овом тренутку међу водећим преговарачима нема компромиса о кључним темама, као што су субвенције пољопривредној производњи и сл.

Уједно, ако се погледа стање у реалном сектору водећих економских сила или прогнозе које се тичу раста појединих националних економија у наредном периоду, уочљиво ја да нема мјеста оптимизму, што је логична последица да здравље једне економије у првом реду опредјељује њен финансијски сектор, коме припада улога »крвотока«. Прије свега, за очекивати је да ће се смањити прилив капитала²¹ у земље са експанзивним привредама, што ће наставити да додатно сужава развојну спиралу. Надаље, претходна искуства у мање комплексним ситуацијама показују да земље у развоју “традиционално” лоше пролазе у монетарно-економским кризама чији су генератори развијене земље²².

Неки озбиљни аналитичари истичу да је олуја у америчкој привреди тек почела, да ће до краја децембра у САД већ преко два милиона људи изгубити посао и сл. Дакле, видјели смо да се први удар финансијске кризе већ десио на глобалном нивоу, али и да су различите земље прошле различито. “Криза ће погодити државе које имају флексибилан курс валуте или већ развијене извозне послове. Извоз је врло важна ствар. Те земље су узимале кредите да би развиле индустрију и потом Западу

²¹ С. Цен, експерт “Морган стенли” банке, процењује да ће се прилив капитала у 2009. години преполовити и смањити на свега 230 до 270 милијарди долара.

²² Примјер погубне реторике САД о слободном тржишту на својој кожи осјетиле су више пута земље у развоју. Владама ових земаља је савјетовано да престану са интервенцијама у пољопривреди чиме су изложиле своје пољопривреднике разорној конкуренцији САД и Европе, иако су њихови пољопривредници можда могли да се такмиче са фармерима САД и Европе, али, показало се касније, нису могли да се носе са субвенцијама које дају САД и ЕУ.

продавале своје производе, Уколико на том Западу ствари не функционишу како треба, онда то ствара проблеме”, објашњава В. Глигоров. При томе ће, како он даље наглашава, највише проблема имати државе које вјештачки држе своју валуту на високом нивоу. Ако оне уз то имају велики спољнотрговински дефицит, што је случај са већином балканских земаља, мораће кориговати курсеве својих валута како би једноставније дошле до нових кредита. То би могло да значи, рјешење за Источноевропске земље није могуће пронаћи без Запада, дакле, потребно је да финансијски сектор прво на Западу ојача, што се своди на закључак да ће процес превладавања кризе у тим земљама бити болан и дуготрајан.

4. Црногорска економија и финансијска криза

Чињеница је да су стручњаци ММФ и Свјетске банке у својим извјештајима о кретањима у глобалној привреди већ у почетном стадију финансијске кризе упозорили да ће се и регион Западног Балкана највјероватније суочити са негативним посљедицама кризе, што би могло да значи ниже стопе привредног раста, мањи прилив страних инвестиција, сужавање свих видова потрошње, слабљење извоза, пораст незапослености и сл.

Црногорска економија, посматрана у свјетским размјерама, јесте један мали чамац на јако узбурканом мору. При томе, по мени, проблем није у величини барке и стојим на становишту да мале земље имају шансу, чак и да токове кризе преокрену у своју корист, али ако не схватимо снагу олује која нас је затекла, или пак ако почнемо да весламо са закашњењем и свако на своју страну, а тога нам није мањкало ни у ближој прошлости, тада ствари могу јако да се искомпликују. Ако је вјеровати претходним искуствима, за очекивати је да ова криза у глобалним размјерама потраје најмање пар година, то значи у мањим земљама бар двоструко дуже, што опет значи да је вријеме потребно да се отклоне њене посљедице у обрнутој сразмјери, дакле значајно дуже. Отуда, нисам зато да тражимо кривце, већ да почнемо веслати што снажније, да не размишљамо како преживјети идуће године, већ да мјере поставимо на дуги рок.

Тржите капитала несумњиво представља крвоток једне економије те ћемо се укратко осврнути на то што се у протеклој години дешавало у Црној Гори. Тржиште капитала је у почетку доживјело прави бум, при чему је у први план истицан ниво тржишне капитализације. Напомињемо да висока тржишна капитализација није једини доказ експанзивног развоја тржишта капитала и да је ово била одлика свих тржишта капитала у земљама у транзицији. Управо се то потврдило и у Црној Гори, гдје се у протеклој години десио прави колапс, и акције су потпуно обезвријеђене,

а тржиште скоро замрло, што је скоро у истом обиму био случај и на другим берзама у окружењу. Црногорско тржиште капитала је још далеко од развијеног и подложно је бројним ризицима карактеристичним за тржишта у развоју, мада, уколико би се ослонили на основни индикатор тржишне капитализације, закључак је да је исто имало високо динамичност раста у протеклом периоду. Такође, када је о узроцима осцилација цијена акција ријеч, морамо поћи од тога да је статус акционарских друштава проистекао по основу законских одредаба о приватизацији, дакле вјештачки и највећим дијелом захваљујући масовној ваучерској приватизацији, а не из природне потребе предузећа да расту на бази емитовања акција и да тако учине јефтинијим своје изворе финансирања. У том смислу прометовање акцијама њихових предузећа менаџмент је више доживљавао као пријетњу него као инструмент рационалног пословања у области финансирања раста и развоја компаније. Надаље, када имате мноштво распршених купаца мале финансијске снаге, остављено је довољно простора за велике играче да периодично покрену “лавину” продаје и куповине акција, што узрокује јаке и неприродне осцилације у висини цијена акција. Јер, након проведене масовне приватизације обавезно долази до концентрације власништва, али у искривљеној форми, на начин да умјесто изласка на тржиште ради прибављања додатног капитала, мотив је садржан у настојању да се преузме компанија што опет, и неријетко, води њеној потпуној девастацији.

Поред тога, у одсуству пожељног нивоа транспарентности које тржиште капитала подразумева, затим, недостатку агенција које се баве процјеном бонитета, када нису развијени стандарди извјештавања, процес обуке, лиценцирања и сертификације, конфликта интереса и професионалне етике и сл., купци се ослањају на непровјерене и недовољно поуздане информације, које не ријетко имају карактер вјешто дозираних информација у прилог куповни акција одређене фирме. У таквој ситуацији, чак и они који покушавају да дођу до одређених података једино на што се могу ослонити је књиговодствена вриједност акција. Међутим, та вриједност за акционаре је ништа друго до статистички податак о томе колико су емитоване акције покривене имовином предузећа. Тржишна вриједност акција није у управној сразмјери с њиховом књиговодственом вриједношћу, чак искуства показују, да акције чија је књиговодствена вриједност висока у односу на друге, имају често сразмјерно мању тржишну па и номиналну вриједност. У таквој ситуацији је могуће вјештачко надувавање цијена акције слично ситуацији као када боксери прије контролног мјерења тежине уочи меча

пију воду да би се борили у вишој категорији, с тим да се овдје не прескаче један већ више нивоа.

Исто тако, проблем је и то што у Црној Гори, а то дијелом важи и за берзе у окружењу, немамо великих компанија које би могле привући велике инвеститоре. Поред тога, баријере су евидентне на плану неразвијеног корпорацијског управљања, непотпуне и неквалитетно ријешене заштите мањинских акционара, честе промјене законских прописа, браќања надлежности и њихово преусмјеравање према “одређеним” интересима и сл. Закључак је, да само тамо гдје је успостављена јака правна структура и квалитетна рачуноводствено-ревизорска пракса, могло се развити снажно тржиште капитала и диверзификовано власништво над акцијама предузећа.

Дакле, о одређеној врсти финансијске кризе је ријеч и овдје, и то је довољно да извучемо закључак да је за очекивати да ће до одређеног успоравања привредног раста доћи и у црногорској привреди, али мислим, на кратак рок, не значајнијег. Овај став се може бранити успостављеном привредном структуром гдје су се у процесу транзиције “изгубила” велика друштвена предузећа, чиме је тежиште у црногорској економији пребачено на сектор малих и средњих предузећа, која су флексибилна, нису ограничена крутошћу затечених капацитета, ни постојећом основном дјелатношћу и сл. Иначе, новија рецесија, што се могло и очекивати, прве и видљиве знаке показује у оним гранама које су свој развојни бум управо имале захваљујући значајном приливу страних инвестиција, као што је нпр. сектор грађевинарства, дијелом туризма, затим области пратећих услуга ова два сектора и слично.

Када је у питању банкарски сектор који се већ нашао на удару, по нама потребно је пажљиво осмислити и подржати неки вид његовог реструктурирања, што би могло да значи преузимање ризичне активе тамо гдје тога има, помоћ у рекапитализацији појединих банака и истовремено чишћење “затроване” активе, при чему нема мјеста за селективан приступ, што би у коначном значило и враћање унешто пољуљаног повјерења штедиша у банкарски сектор. Дакле, од Владе се очекује да препозна и на дуги рок отклони тзв. институционалне изворе кризе, што ће подједнако код грађана и предузетничког сектора резултирати повјерењем у коначан позитиван исход из новонастале ситуације.

Иначе, наша је оцјена да глобални финансијски потрес још није значајније уздрмао банкарски сектор Црне Горе, а тиме и њен реални сектор, захваљујући томе што, прије свега, није учествовао у шпекулативним пословима који су генерисали општу кризу, али, свакако и одмјереној улози Централне банке, која је у релативно кратком року у

коме је проведен процес реструктурирања банкарског сектора у Црној Гори, и тиме успјела да читаву ситуацију држи под контролом.

5. Да ли ће финансијска криза одгодити пријем нових чланица у Европску унију

Да се примијетити да је претходни наслов у форми питања доста сугестиван, тако да се већ наслућује потврдан одговор; ипак то ћемо у наредном дијелу укратко образложити.

Одговор на питање о јачини међузависности финансијске кризе и “жеље” појединих земаља за прикључењем ЕУ ће, по нама, у крајњем зависити од исхода и укупног односа према начину рјешавања финансијске кризе, гдје су водеће земље ЕУ већ у почетку испољиле висок ниво себичности. Наиме, када су у питању предности уласка у ЕУ, оне се најчешће исказују као могућности: политичке и привредне стабилности, лакшег приступа фондовима ЕУ, веће тржиште (450 милиона) и лакши приступ тржиштима осталих земаља чланица ЕУ, здравија конкуренција и сл. Дакле, посматрано у цјелини, разлози за улазак по свом карактеру могу бити: а) политичке природе (промоција регионалности), економске, друштвено-социјалне (нпр. мобилност на плану запошљавања, могућност студирања, већа права етничким мањинама, виши стандарди квалитета хране, заштите потрошача, квалитета окружења и сл.) и други.

На другој страни, евидентан је страх од пораста конкуренције, непостојања адекватних институција тржишне привреде, неприпремљеност за “нове” изазове, испољене предности задржавања самосталности (нпр. Норвешка, Швајцарска), неминовно суочавање са захтјевним стандардима и регулативом ЕУ (ISSO, HACCP и сл), што у најкраћем има карактер баријера. Тако, “евроскептици” истичу да једна држава може више добити ако се не интегрише у европски економски простор, при чему се управо истичу показатељи као што су, нпр.: у ЕУ је скоро 20 милиона људи без посла, многе чланице имају тешке социјалне и привредне проблеме, нове чланице више уплаћују у заједничку касу него што из ње добијају, привреда потенцијалних чланица није припремљена за конкуренцију, изгубиле би велики дио националног идентитета и међународне релевантности, језик и сл., јавља се неравноправност између “великих” и “малих” земаља, тако да ове посљедње не би биле од значајнијег утицаја на значајније одлуке ЕУ и сл.

Дакле, једна свеобухватна и озбиљна процјена ефеката од уласка у ЕУ је незахвална из више разлога, чак и када не би било кризе, која ће те ефекте ако не потпуно поништити, онда искривити и сасвим сигурно

помјерити у корист развијенијих земаља. Прво, јер се сви учинци не стичу самим уласком у Унију, неки су видљиви одмах, а већи дио касније, затим, могуће је оспорити став о трошковима као о априори “негативним” учинцима, и о користима као “позитивним” учинцима, ако се има на уму да су трошкови најчешће резултат инсистирање ЕУ на вишим стандардима (нпр. виши трошкови због заштите окружења, сигурности на послу, јавног здравља и сл., јесу “корисни” трошкови).

Ипак, и поред претходно исказаних сумњичења, наша је процјена, да би посматрано на дуги рок посљедице неуласка преосталих држава у ЕУ (земље Балкана) значиле евидентно заостајање у реформама, прилагођавању глобалном тржишту и црпљењу ефеката по том основу, нижи економски раст због пријекто потребних инвестиција у конкурентност, али без издашне помоћи из фондова ЕУ, мања улагања због несигурности улагача, све већа незапосленост и већа политичка несигурност с потенцијалним недемократским догађањима и већа опасност од пораста криминала због немогућности већег улагања у унутрашњу сигурност, што ће, све узето скупа, додатно да испровоцира текућа криза, и тиме крајњи учинак на том путу свакако значајно отежати. Уједно, Европа “концентричних кругова” је највјероватнији модел будућег уређења ЕУ, под условом да преживи кризу, јер је већ у почетној фази испољен висок ниво себичности најразвијенијих држава, у тој Европи поново ће један број земаља морати да одигра улогу “неразвијене периферије”, затим, објективно се поставља питање концепта “заједничке суверености”, што није довољно провјерено у пракси, тако да све то треба узети као реалне баријере које нису непремостиве, али су видљиве простим оком.

6. Закључна разматрања

Појавом велике финансијске кризе која је у глобалним размјерама већ захватила и реални сектор, показало се да је постојала системска грешка садржана у вјеровању “да тржишта могу сама себе да регулишу”, тј. да улога владе треба да буде минимална. На том системском пропусту, грешке су у америчкој економији, како то истиче Ј. Стиглиц, чињене на свакој раскрсници, тако да није спорна само једна, него читав ланац одлука. Овим, има ли се у виду претходно речено, остаје нам да закључимо да је неолиберализам као “тоталитарна политичка религија” дефинитивно на муке ставио, подједнако водеће пословне људе свијета и предсједнике влада и држава, који су, изгледа, и коначно, схватили да је у питању конструкциона грешка у систему капитализма.

Дакле, ако нема дилеме да нас изнова походе авети велике депресије из 30-тих година прошлог вијека, логично је да се постави питање због чега се то баш данас догађа. Стандардни одговор је да у почетку неке, а касније већина земаља, плаћају цех непоштовања диктата тржишта. Шта је погрешно у овом закључку? Много тога, али у сваком случају овај одговор значи да политичари неће чекати скрштених руку, а нама остаје да се молимо да план који представља фаталну мјешавину посебних, личних интереса, погрешних и погрешно примијењених економских теорија и десне идеологије, неће да проузрокује нове и велике штете. Оптимистима остаје да повјерујемо Т. Фридману, да ће на крају свега *“то бити свијет у коме Америка неће моћи да се почеше по уху, да и не помињемо да неће смјети да се окрене у кревету, а да добро не размисли како ће то утицати на друге земље и привреде”*.

На крају, на симпозијуму који је ових дана организован у Паризу, француски предсједник Н.Саркози је казао сљедеће: “Или треба да поново успоставимо капитализам или да га уништимо. Чисто финансијски капитализам извитоперио је логику капитализма. Финансијски капитализам јесте систем неодговорности и стога је неморалан. То је систем у коме тржишна логика представља изговор за све”. “Ниједна држава не може данас да реагује самостално, чак ни САД, ма колико да су јаке. Ова криза представља могућност да се створи међународни систем институција”, казала је А.Меркел, њемачка канцеларка. Чак и амерички предсједник Буш захтјева “да се ставе ван закона америчке вриједности као што су индивидуалне слободе и капитализам”, како би се управо спасиле те вриједности. По нама, што се тиче краткорочних пројекција, досадашња искуства на плану обуздавања кризе показују да улазимо у свијет протекционизма, што подразумијева значајнију и непосредну улогу државе у економији.

Литература:

1. Бадју, А.: *Шта је излаз из велике кризе*, превод са француског, Нин, Београд, 30.10.2008.
2. Ђуричин, Д.: *Победити нећемо, пропасти не можемо*, Политика, 26. децембар, 2008.
3. Фридман, Т.: *Велико отапање Исланда*, превод, The New York Times.
4. Фукујаме, Ф.: *Америка на прекретници*, Демократија, моћ и неоконзервативно завештења, ЦИД, Пдгорица, 2007.
5. Глигоров, В.: *Како разумети финансијску кризу*, Peščanik. net, 13.10.2008.

6. Хоџић, К.: *Теоријске контроверзе економије неолиберализма*, Економска ревија, Економски факултет Тузла, бр. 2; 2003.
7. Јакшић, Б.: *Крај Фукујаме*, Политка, Београд, 28. децембар, 2008.
8. Кумлика, W.: *Мултикултурално грађанство - либерална теорија мањинских права*, Нови Сад: Центар за мултикултуралност, 2002.
9. Маркс, К., Ф. Енгелс: *The comunist manifesto*, Oxford University Press, 1998.
10. Паковић, З.: *Карл Маркс по други пут у лектури*, Политика, Београд, 20. децембар 2008.
11. Робинсон, Ц.: *Економска филозофија*, превод, ИИЦ, Београд, 1981.
12. Сенет, Р.: *Култура новог капитализма*, Архипелагф, Београд, 2007.
13. Шумпетер, Ј.: *Капитализам, социјализам, демократија*, превод, Култура, Београд, 1962.
14. Жижек, С.: *Наша слобода разоткрива се као чиста лаж*, превод са енглеског, НИН, Београд, 07.02.2008.
15. Источна Европа у канцама финансијске кризе, Економија и наука, 29.10.2008.
16. Демократији без срца и демократији са исламом, Политика, Београд, 11. децембар, 2008.
17. *Спаситељ капитализма*, превод, Financial Times, НИН, 23.10.2008.
18. Крај економије мрвица са богаташких столова, НИН, 06.11.2008.
19. *Гиљотина над америчком економијом*, превод, М. Ђорђевић НИН, Београд, 07.02.2008.